

татарських набігів на сусідні країни. Основу ж цих „виправ” здебільшого становили не кримці, а ті ж такі напівкочові угруповання Північного Причорномор’я. Хоча феномен цих татарських походів потребує глибшого дослідження, з виявленням і аналізом усіх причин, які зумовлювали таку ситуацію на Великому Кордоні. Проте, одна із причин, які поверхово залучаються істориками, – рівень землеробства кримських татар, – має бути вилучена з інтерпретації цього історичного явища, оскільки це не сприяє встановленню історичної істини та об’єктивному усвідомленню в історичному контексті діалектики взаємин кримськотатарської спільноти насамперед з українцями.

1. Дет. про це див.: Івангородський К.В. Ісламський Крим і православна українська народність: міжспільнотні взаємини в контексті етносоціальних трансформацій XV–XVII століть // *Іслам і Україна / Упор. М.І. Кірюшко*. – К., 2005.
2. Тунманн. *Крымское ханство*. – Симферополь, 1990.
3. Хартахай Ф. *Историческая судьба крымских татар* // *Вестник Европы*. – 1866. – № 2.
4. Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.* – С.Пб., 1887.
5. Блюменфельд Г.Ф. *Крымскотатарское землевладение (историко-юридический очерк)*. – Одесса, 1888.
6. Лашков Ф.Ф. *Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения* // *Известия Таврической учёной археографической комиссии (Далі – ИТУАК)*. – 1895. – № 23, 24; 1896. – № 24, 25.
7. Бахрушин С.В. *Основные моменты истории Крымского ханства* // *История в школе*. – 1936. – № 3; Цитується за вид.: Бахрушин С.В. *Основные моменты истории Крымского ханства* // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Далі – МАИЭТ)*. – Вып. 3. – Симферополь, 1993.
8. Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* – М.; Л., 1948.
9. Яковсон А.Л. *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики* // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Вып. 168. – Л., 1970.
10. Яковсон А.Л. *Крым в средние века*. – М., 1973.
11. Секиринский С.А. *Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма*. – Дис. ... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1984.
12. Панащенко В.В. *Крымское ханство у XV – XVIII ст.* // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 1.
13. Возгрин В.Е. *Исторические судьбы крымских татар*. – М., 1992.
14. Литвин Михалон. *О нравах татар, литовцев и москвитян* // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – Вып. 1. – К., 1890.
15. Сафаргаліев М.Г. *Распад Золотой Орды* // *Учёные записки Мордовского государственного университета*. – Саранск, 1960. – Вып. 9; Цитується за вид.: Сафаргаліев М.Г. *Распад Золотой Орды* // *На стыке континентов и цивилизаций*. – М., 1996.
16. Марк К., Энгельс Ф. *Сочинения*. – 2-е изд. – Т. 28.
17. Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – М., 1985.
18. Челеби Эвлия. *Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму*. – Симферополь, 1996.
19. Фёдоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*. – М., 1973.
20. Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. – С.Пб., 1884. – Т. 1.
21. Андреев А.Р. *История Крыма*. – М., 1997.
22. Броневский Мартин. *Описание Таврии* // *Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД)*. – Т. VI. – Одесса, 1867.
23. Д’Асколли Эмидио Дортелли. *Описание Черного моря*

- и *Таврии* // *ЗООИД*. – Т. XXIV. – Одесса, 1902.
24. Боплан Гийом Левассер де. *Опис України*. – Львів, 1990.
25. Регушевський С. *Українські топоніми в Криму* // *Культура народів Причорномор’я*. – 1997. – № 1.
26. Гидалевич А. *Два ханских ярлыка, принадлежавшие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре* // *ИТУАК*. – 1918. – № 5.
27. Герасимова В.С., Тур В.Г. *Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.)* // *Сугдейский сборник*. – К.; Суда, 2004.
28. Лашков Ф.Ф. *Сельская община в Крымском ханстве*. – Симферополь, 1887.
29. Секиринский С.А., Секиринский Д.С. *Аграрный строй крымских татар в XVI–XVIII вв.* // *МАИЭТ*. – Вып. 2. – Симферополь, 1991.
30. Peyssonel M. de. *Traité sur le commerce de la Mer Noire*. – Paris, 1787.
31. Дашкевич Я.Р. *Українці в Криму (XV – початок XX ст.)* // *Народна творчість та етнографія*. – 2003. – № 4.
32. Лашков Ф.Ф. *Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве*. – Одесса, 1884.
33. Лашков Ф.Ф. *Исторический опыт крымскотатарского землевладения* // *ИТУАК*. – 1895. – № 22, 23.
34. Халилова Д.Э. *Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму* // *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. / Под ред. И.Ф. Кураса*. – Симферополь, 1999.

Ю.М. Михайлюк

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕРКАСАХ І КАНЕВІ В КІНЦІ XV – 60-х рр. XVI ст.

Система життєдіяльності міських громад Черкас і Канева в литовську добу була насиченою і досить розгалуженою, що об’єктивно і закономірно потребувало внутрішньої саморегуляції, яку здійснювали інститути самоврядування. В цьому випадку нас цікавить персональний посадовий склад керівництва міськими громадами. Одного із таких представників уособлювала посада міського отамана, що сформувалася в період монгольської зверхності в регіоні. На певному етапі еволюції самоврядної організації в обох містах з’являються війтівства. Через відсутність відповідних документів точний час їх виникнення з’ясувати неможливо. Принаймні в Черкасах це простежується не пізніше межі XV–XVI ст., оскільки на цьому етапі міську громаду тут вже очолював війт. Найдавніша звітка про нього датується 1507 р. і міститься в одному із розпоряджень Сигізмунда I до черкаського старости О. Дашковича: „А не будетъ его самого, ино его наместнику Черкасскому и отаману и войту и всемъ мещанамъ Черкасскимъ” [1, 242].

Водночас це звернення великого князя литовського наводить на думку про тимчасове співіснування обох посад із вірогідним розмежуванням між ними управлінських функцій. Це був певний перехідний етап у визначенні статусу війта як повноцінного очільника міської громади. Згодом власне інститут отаманів, як лідерів громади, остаточно поступається своїм місцем війтівству. Проте впродовж певного часу отамани функціонували у міському середовищі як старійшини

громади в оточенні війта. Це видно, зокрема, із судового акту, складеного київським воєводою у справі конфлікту черкаських міщан із боярином І. Зубриком, в якому фігурують „атамань черкаскихъ и войт Сава” [2, 2].

Стосовно канівського війта маємо найдавнішу звістку від 1552 р., що знаходиться в описі Канівського замку [3, 104]. Незважаючи на це, запровадження тут посади війта, слід гадати, було синхронним у часі із Черкасами. Це аргументується сусіднім розташуванням міст, їх аналогічним статусом, спільністю специфіки соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку тощо. Безперечно спосіб запровадження війтівства мав вигляд королівського розпорядження про підпорядкування міщан юрисдикції війта, як це було у випадку із іншими містами (як у руському, так і магдебурзькому праві) [4, 166; 5, 1-3].

Стосовно способу введення на цю посаду у Черкасах і Каневі до кінця 60-х років XVI ст. джерела не подають жодної інформації. Єдине повідомлення міститься у матеріалах ревізії Черкаського і Канівського замків 1570 р., де вказується, що в обох випадках війтів призначали королівські ревізори [6, 12, 14; 7, 18, 20].

З огляду на це можливими вбачаються дві версії здійснення процедури заповнення вакансії війта. За першою з них можна припустити, що черкаські та канівці мали право вільного вибору голови міської громади так, як перед цим отамана. Про це можемо судити з прикладу Вінниці, котра теж входила до числа непривілейованих міст. Вінницькі міщани свого часу отримали можливість самостійного вибору війта, що було задекларовано жалуваною грамотою великого князя литовського Олександра (кінець XV – початок XVI ст.). У середині XVI ст. війта там уже призначав місцевий староста на підставі королівського розпорядження [8, 95]. У Черкасах і Каневі події могли розгорнутися за аналогічною схемою, оскільки мають місце й інші приклади узурпації державною владою функції вибору особи війта [9, 52]. Разом із тим можемо зробити й інше припущення – останнє сталось, зокрема, в Черкасах не пізніше початку 40-х рр. XVI ст., що аргументується наступним судженням. Є певні підстави вважати, що тут посада війта на певному етапі була спадковою. На жаль, прямих доказів з цього приводу немає. Натомість є деякі матеріали, що дають змогу таке припустити. Йдеться про двох війтів, котрі, можливо, перебували у родинних зв'язках на рівні батька й сина. Джерела лише одного разу називають їхні імена: під 1544 р. згадується Чигас [10, 1], а під 1552 р. – Яцко Чигаса [3, 88]. Ім'я останнього, вважаємо, слід розуміти, як Яцко – син Чигаса, чим пояснюється розбіжність відмінків у цих іменах. Як бачимо, різниця у часі між згадками про їхнє війтівство становить 8 років. Крім того, про перебування у цьому проміжку на чолі міської громади іншої особи відомостей немає. Якщо це був не збіг обставин, а дійсно спадкове війтівство, як це подекуди мало місце у Великому князівстві Литовському [11, 116], то такого статусу воно набувало лише внаслідок призначення на цю посаду главою держави із відповідними розпорядженнями про право передачі її у спадок.

За другою версією способу введення на війтівство цілком прийнято вважати, що, з моменту

започаткування цієї посади, кандидат на неї призначався главою держави чи урядовцями за їхніми розпорядженнями. Ця посада, можливо, і запроваджувалася з метою заміни виборного очільника громади на призначуваного, котрий буде зацікавлений більше в опікуванні державними інтересами, аніж громадськими. Показово, що наведені вище документальні свідчення і судження про призначання війтів абсолютно узгоджуються із другою версією.

Надати перевагу тій чи іншій версії досить складно через суперечливість ситуації. В обох випадках при обранні війта закономірно мала враховуватись думка і протекція місцевих урядовців, котрі були зацікавлені у перебуванні на цій посаді вигідної для себе особи. Однак таке, схоже, було нечасто, принаймні в Черкасах. Це підтверджує ціла низка тягб черкаських міщан зі старостами, де війти виступають найініціативнішими фігурантами з боку громади. Для гіпотетичних протезе такі дії виглядають досить нелогічними. Разом із тим, враховуючи, що навіть у Києві від часу надання йому магдебурзького права до 1570 р. існувала практика надання великим князем привілеїв на війтівство [12, 10], факт виборності війта у Черкасах і Каневі вбачається досить сумнівним.

У справі персонального переліку черкаських і канівських війтів через фрагментарність джерел також маємо поодинокі відомості. У Черкасах війтівську посаду обіймали: Сава (1540 р.) [2, 1-2], Чигас (1544 р.) [10, 1; 13, 402], Яцко Чигаса (1552 р.) [3, 88], Степан Челюстинський (1569 р.) [14, 179-180]. На чолі канівської громади відомі Панко Бородович (1542 р.) [14, 39], Яків Павлович (1552 р.) [3, 104]. За соціальним походженням всі вони були міщанами, принаймні будь-які відомості про причетність їх до категорії шляхти відсутні.

Будучи очільниками міських громад, війти виконували ряд функцій, котрі за характером можна класифікувати як зовнішні та внутрішні. Зовнішні функції передбачали репрезентацію громади у взаєминах із місцевими старостами, а також із представниками вищих рівнів влади, перед різного рівня судовими інстанціями із правом виступати свідками міської громади у судових справах зі старостою, шляхтою, монастирями тощо. У більшості перелічених випадків війти виступали на чолі делегованого представництва від громади [2, 1; 3, 94; 10, 1].

Фрагментарність джерел не дає змоги цілковитого виявлення і конкретизації змісту внутрішніх функцій уряду війта. Проте доступні прями та опосередковані щодо проблеми документальні матеріали дають змогу певним чином реконструювати сферу його компетенції у цій ланці.

Епізоди з внутрішнього та зовнішнього життя міських громад дають змогу стверджувати, що війти були безпосередньо відповідальними за організацію виконання міських повинностей (ремонт замків, мостів, будівництво і підтримування у належному стані міських острогів, забезпечення підводами і стацією послів, відали організацією міщан для військових експедицій та патрулювання околиць), а також опікувалися збором коштів на утримання сторожі та інші потреби. До їхньої компетенції певно входили і судові повноваження, а також інші справи щоденного життя громади.

Суттєві зміни у статусі та функціях війтів спостерігаються після судово-адміністративної реформи 60-х рр. XVI ст. З цього часу вони виступають не стільки представниками міської громади, як органом старостівської адміністрації. Щодо цього у ревізії Черкаського і Канівського староств 1570 р. було чітко зафіксовано, що війти перебувають під юрисдикцією старости. Ревізори не лише призначали війтів, але й у своїх інструкціях обумовлювали і функції цієї посади. За їхнім визначенням, вони призначалися для поліпшення у Черкасах і Каневі порядку („dla porzadku Ierszego w mieście”). Обов'язком війтів було контролювати вартову службу у замках, а також пильнувати, щоб без дозволу замкового уряду нікого ні впускали, ні випускали з міста [6, 12, 14; 7, 18, 20].

Така напружена діяльність війтів супроводжувалася чималими затратами зусиль та ресурсів, що потребувало відповідної компенсації. На прикладі Черкас і Канева джерела майже не містять про це конкретних відомостей. Виняток становить згадка на початку 50-х рр. XVI ст. у переліку приписаних до Канівського замку промислових угідь землі під назвою „Войтовщина”, що потрапила під контроль місцевого старости [3, 102]. На цій підставі можемо гадати про існування свого часу у володінні війтами своєрідного рангового землеволодіння. Описуючи забезпечення місцевих війтівських посад доходними статтями та прибутками, вдамося до використання аналогій, що стосуються міст такого ж статусу. Як правило, війт був звільнений від виконання всіляких замкових повинностей та міських податків. Статтю його доходів була частина від судових штрафів, що сплачувало населення [16, 77; 17, 97 зв.]. Можливо, мали місце і маєтні пожалування від короля, як це було у випадку із вінницьким війтом (1504 р.) [18, 1], а також інші джерела прибутків.

Поряд із війтом діяльну участь у виконанні управлінських функцій справами громади здійснювала група місцевих старійшин, іменованих у джерелах „атаманы черкаские”, „люди добрые старые”, „тубилцы старшии” [2, 1; 3, 81, 94; 10, 1]. Характерно, що в їх числі зазвичай фігурувала й особа війта, що чітко зафіксовано в документах. Так, при розгляді одного з поземельних конфліктів черкаський і канівський староста О. Горностай зазначав: „А так я о томъ людей добрыхъ старыхъ черкаскихъ, войта черкаского Чигаса... и иншихъ мещанъ, старыхъ людей...опитываль” [10, 1]. Аналогічною була ситуація й у Каневі [3, 94]. Таким чином, разом з війтом старійшини становили керівний орган міської самоуправи, спільно вирішували належні до їх компетенції поточні міські справи, представляли громаду перед урядовцями під час ревізій місцевих замків, у судових тяжбах зі старостами, шляхтою та монастирями тощо. Зокрема, в середині XVI ст. перед королівськими ревізорами черкаську громаду репрезентували „старшии черкасцы” Іван Савинич, Іван Налістен, Денис Налістен, Семен Кокис; в Каневі „тубильцы старые” – війт Яків Павлович, Омелян Жос, Микита Сенькевич, Левко Бобровник [3, 81, 94].

Не пізніше другої третини XVI ст. серед помічників війта та представників державної влади як у Черкасах, так і в Каневі з'являються по два присяжних старости і державці повіту із категорії зем'ян – „людей достойних, які заслуговують на довіру”, після чого

привести їх до присяги [19, 242]. У люстрації староств Київського воєводства 1570 р. повідомляється, що вони разом з війтом обиралися урядовими ревізорами з числа міщан Черкас і Канева й перебували під замковою юрисдикцією [6, 12, 14]. На присяжних покладалися судові повноваження. „Якщо пан воєвода, староста або державця наш, будучи зайняті нашими або державними справами, самі не встигнуть розглянути справи, то ті два землянина разом із намісниками і маршалками цих наших панів врядників мають розглянути справи і вирішити їх у відповідності до тих прав писаних, які ми дали всій державі”, – зазначалося від імені короля у Статуті 1529 р. Слід вважати, що їхня роль у тогочасному судівництві була великою, оскільки намісникам заборонялося проводити суд без них. Хоча б один із присяжних мав бути при них постійно [19, 242-243]. Разом із тим, на них покладалися й деякі інші функції, пов'язані з поліпшенням „порядку в містах”, оскільки саме для цього, за визначенням ревізоров, вони й призначалися на ці посади [6, 12, 14].

Таким чином, управління міськими громадами Черкас і Канева досліджуваного періоду здійснювалося не однією особою, а своєрідним апаратом на чолі з війтом. Такий управлінський апарат не був сталим, а переживав об'єктивний процес видозміни.

1. Любавский М. К. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки.* – М., 1892.
2. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК).* – Ф. 223 – Оп. 1. – Спр. 330.
3. *Архів Юго-Западной России (далі – Архів ЮЗР).* – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1.
4. Сас П. М. *Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* – К., 1989.
5. ЦДАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 398.
6. *Архів ЮЗР.*, 1905. – Ч. 7. – Т. 3.
7. *Zrodla dziejowe.* – Т. XX. – Warszawa, 1897.
8. Довнар-Запольский М.Ф. *Украинские староства в первой половине XVI в. // Архів ЮЗР.* – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
9. Марочкін В.П. *Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело.* – Торонто, 1999.
10. ЦДАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1-а.
11. Гошко Т.Д. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – поч. XVII ст.).* – Львів, 2002.
12. Білоус Н.О. *Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція. Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2003.
13. *Акты, относящиеся к истории Западной России.* – СПб., 1848. – Т. 2.
14. *Архів ЮЗР.* – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4.
15. *Архів ЮЗР.* – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.
16. Білоус Н. *Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // Київська старовина.* – 2001. – № 3.
17. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.* – Ф. 2. – Спр. 1387.
18. ЦДАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 639.
19. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статуты Великого князівства Литовського: В 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса, 2002. – Т. 1.